

שירי עיר ומלואה

על הקובץ "שירי תל-אביב"

מאת זיוה שמיר

"שירי תל-אביב — מיבחר זוטא א'". עורכים: דליה הרץ ועוזר רבין. קרן ת"א לספרות ולאמנות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תש"ס. 107 עמ'.

כל עיר גדולה, כתב א"ב יפה בפתח הספר, עשרים השנים הראשונות: ספרות ואמנות בתל-אביב הקטנה, כל כרך מכריז העולם — מטפחים מפין מיתוס עצמי, המורכב מעובדות ובדיחות, מראות נוף ויצירות אמנות, עקבות של היסטוריה ופרקי ספרות. פאריס לא היתה זוכה למוניטין שלה בעולם כולו לולא הקדישו לה פייטניה שירי-מזמור, לולא ציירו אמניה את חמדת נופיה, לולא שרו עליה פזמונאיה כעל אשה אהובה —

ואצלנו — תשעה קבין של שירה ירדו על ירושלים, ואילו תל-אביב לא נטלה לעצמה אלא קומץ שירים, שהראשונים שבהם — אלה שליוו, למשל, את תהליך בניינה של העיר, את סלילת כבישיה, הקמת הנמל וקליטת העלייה המזורזת — אינם יכולים להיתשב, אם להודות על האמת, לפיסגת הישגיה של השירה העברית החדשה. כל מי שיפתה, דרך משל, את הקובץ "שירי הפלאות", שערך אהרון ורדי לרגל יובל העשרים של העיר, או את הקבצים שבעריית כת יוסף אריכא, שיצאו לרגל יובל החמישים ויובל השישים של העיר, יגלה בהם מספר שירים אופטימיים ונמרצים, מלאי תקווה חלוצית, המדברים בשבחה הבנייה והתקווה, וכולם רצופים כוונות טובות ופאתוס כן, אלא ששירים אלה רחוקים מן הספרות היפה כמרחק שבין השיר "תל-אביב" של י"ל גורדון (שלא כוון לעיר, כמובן) ובין כיכר אתרים והוף גורדון.

מהו שיר תל-אביבי?

לזכותם של עורכי המיבחר ייאמר, ששירי בניין ותקומה מן הסוג הפאתטי והבאנאלי לא מצאו דרכם אל בין דפי הספר. המיבחר מעיד על טעם טוב ועל אוזן קשובה, היודעת שירה טובה מהי.

אין זאת אומרת, שליבי שלם עם המיבחר ושהספר נקי משגיאות עריכה. ואין כוונתי כאן לשגיאות זעירות ותמהויות, כגון השמטה הימנית העיר של ביאליק מתוכן העניינים, או מתן שם חדש ומקורי למשורר יהודה קרני. כוונתי לקונצפציה הכללית, המונחת ביסוד המיבחר, דהיינו, מה נחשב בעיני חוקר לעריית תל-אביב.

כי מהו "שיר תל-אביבי": האם זהו שיר, ששם העיר או אתר מאתריה נזכר בו במפורש? ואולי זהו שיר, המעלה באורח סוגי-טיב את אוירתה של תל-אביב? והאם כ"שיר תל-אביבי" יכול להיחשב גם סהם שיר מפריעו של משורר, שהתגורר כל ימיו בין רחוב דיונגוף לרחוב כר-יהודה, ישב בכל ערב בבית-קפה פלוני ושילם את מיסוי כחוק לעריית תל-אביב.

להערכת, ראויים להיכלל בספר רק אותם שירים, המעלים לפחות פן כלשהו מאווירת העיר ומניחותה המיוחדת, אם במובהק ואם במרומז. כך נהגו אומנם העורכים, אך לטעמי הרחיבו את תחומי הגדרתו של השיר התל-אביבי עד כדי כך, שנכללו בקובץ כמה וכמה שירים, שזיקתם לאנתולוגיה תל-אביבית רחוק ומוקשה. לעומת זאת, הותירו מחוץ לקובץ כמה וכמה שירים יפים וידועים, שהסרוגם במיבחר שלפנינו עומד ותובע את עלבוננו.

כך, למשל, קשה לקבל את שירי ה"ותיקים", שהיו עדים לבנייתה של העיר ולצמיחתה, ללא שירו משנות העשרים של א"צ גרינברג, "כלב בית" (ויהי היום — אני נחנק בין בנק הפועלים ובנק אפ"ק ואני בתל-אביב — — — כל כביש עלי / כל גג עלי / כל קיר / אל אן להימלט? אני נחנק / בנק הפועלים ובנק אפ"ק / מולדתי, מולדת הענות — — —), או ללא הפרק מהוד, "מסע אבישולם" מאת יעקב שטיינברג, המתאר את העלייה על החוף בואכה יפו, או ללא שירו של נתן אלתרמן, "גן מאיר בתל-אביב". בעוד פזמונו של אלתרמן, החותם את הקובץ — "דיאג-נוזה" — נקשר לתל-אביב בקשר רופף ביותר (גם אם כלול הוא בין פזמוני "רגעים", שתיארו בעיקר את ההווי העירוני של שנות השלושים), יש לאלתרמן עשירי שירי "רגעים", "שיר הנונה" ופזמוני ה"הטור השביעי". "שיר הנונה" ופזמוני ה"ה

ביאליק, אלתרמן ושלונסקי, פנטאסיה מאת יאיר ענבי

נתפשת בשירו כאשה קלת-דעת, או כביכרה פעורה, המשרכת דרכיה, כאילו צמד-המלים "תל" ו"אביב" תלויות על צוורה כזוג פעמונים, ו"תעוזה הגיל" שלה נקשרים אסוציאטיבית הן בחולות-השממה, שעליהם ניבנית העיר (תעוזה מדבר) והן בעינבלי הפעמונים שעל צוואר הגמלים, המובילים שקי זיפוף וחול לבניין העיר ("גיל" הוא גם עינבל, זוג הפעמונים), בין פרחי גר הלילה, שעל חוה ימה של תל-אביב.

עורי עיר דברי שיר

מבין השירים, הכלולים בקובץ "שירי תל-אביב: מיבחר זוטא א'" מצאו חן בעיני כמה משיריהם של יעקב פיכמן, אברהם שלונסקי, נתן אלתרמן ולאה גולדברג. אנסה כמלים ספרות לעמוד על סוד קיסמם. פיכמן, למשל, כתב בסניטה, "צהרים ביופי":

אהבתי בך שוט ברחובות עיר עתיקים
וספוג המון השוק וערב צבעים פרועים
אט רועף לונבן רום וכצנחתי געועים
שמים חידלי תהום על שמה זו
מריקים —

מצריחו נוואדיזן שכוח צלילי חיים
לארץ ריקה ישחית. ונפלו —
ואין מאזינם

אך שוקט צלול הקול
מחלל רמה —

אח המולת השוק מעמת השיר עם דומיית הסימטאות, שהן נופל ויקם קולו של המואזין מראש צריח המיסגד, והצירוף של "קול" ו"רמה" (המעורר אסוציאטיבית את הצירוף המקראי "קול ברמה") מעלה חחור שות של נהי ועצב עם אימת שופר המלחמה. כמו המואזין חש גם המשורר, המשתתף הרו וחרוזיו לבטלה, ושר שיריו על אזנים ערות. בתוך שיר, שניתוחות שוקי יפו וסימטאותיה עולים ממנו, השכיל פיכמן לשלב גם דברי הגות מרומזים על גורלו של המשורר ועל ההבדל שבין עולם החומר, השוק והממון ובין עולם הרוח והשירה.

בשירה של לאה גולדברג, "תל-אביב 1935" עולה עיר אחרת, תל-אביב אחוזת תווית, עיר שהיא כור היתוך פליטי אירופה, לאלה שנמלטו מאימי המשטר הנאצי והגיעו לכאן בצורותיהם — צורות הבגדים והזכרונות, ברהובות טובבים עולים הלוושים בבגדים שאינם מתאימים לשרב הארצישראלי, דוברים רליל שפיה זרות ועומסים משא כבד של זכרונות מעיקים. בשיר זה הולכים ציקלונים הנוסעים ברחוב, כאילו נמסכה רוח-חיים בתרמילים, ואילו העורבים שבראשי התרנים, והלשונות הזרות, הננעצות נטכין בגב, גור-טעים תחושה של אימת-מוות. איך יכול אווירה של העיר הקטנה, נשאלת השאלה בשיר, לשאת כה הרבה זכרונות ילדות, אהבות שנשרו, חדרים שהתרוקנו מישיבהם? והזכרונות הכמוסים, הנשמרים In Camera בחזרי חדרים של הנפש ובדלתיים סגורות, מתרצעים אנה ואנה כפליטים הנבוכים: "כתמינות משחירות בתוך מצלמה / התהפכו לילוח חורף זכים". לובן השלג של עיר אירופית בלילות החורף וקדרות הבקרים של בירות צפוניות, שנשארו בתצלומים בלבד, מעומתים כאן עם לובן העיר בחמסין ועם שחור העורב שעל גבי התורן. אוניית ה"פליטים, על תרניה וארובותיה, נידמת לרגע לכנסייה גותית צפון-אירופית, על צריחיה המרובים.

שונה ביופיו וקלילות מיקצבו שירו של אלתרמן, מתוך "שירים על רעות הרוח", הכורך בהיגף אחד את סוד הקמת העיר ואת נס כתיבת השיר, היכול בקושי רב להדביק במהירותו וביופיו את הגם, המתחלל במציאות: "לא במלים יסופר / ולא יסולא בכסף, — / איך עבד בפיתחו הספר / כולו תער ואור וקצף — — — הה, נוצת הסיפורים שנשנא, / את ספרי ברוצח מקסת / איך דרכה הכיכר בריסנה / ארבעה רהובות כסייסת / — — — שהרבינו עסוק בשטותים והנה הקימונו גם עיר".

הלך ב' של המיבחר, שבדואי לא ימתין עד יובל השמונים של העיר, אלא יראה אור במהרה, יכיל מן הסתם מיבחר גדול של משוררים רבים, והעורכים יתקשו לבור בתוך המיבחר הגדול של שירי תל-אביב ממריעמם של בני-העיר ומשורריה.

מטאטא" ו"לי לה לר"), העוסקים בהווי המוניציפאלי של תל-אביב רבתי, על כל הגדולות והזוטות, ושעל זיקתם לעיר ולחיים בתחומיה אין עוררין. כך, למשל, אפשר היה לכלול את "סרטור", המתאר בהומור את אותות הפרוספריטי של שנות השלושים בעיר שמחירי מגרשיה האמירו לפתע לשחקים; את "סמוקנג", המתאר בדקות את קשיי ההסתגלות של עולי גרמניה באוריינט החם והלבנטיני; את "לחיים חדשים", המתאר את ניצני הפשע והגנגסטריזם בעיר, שעד אז — כך מספרים — אפשר היה להשאיר בה את דלתות הבית ביום ובלילה ללא מנעול ובריח.

להערכת, אלתרמן היטיב יותר מכל משורר תל-אביבי אחר ב"הזמן להינצל מן הפאתוס, הכרוך בכתיבה על מפעל-האדירים של בניית העיר. כאמור, דווקא השירים, שליוו בהדרוה את התהליכים הקונסטרוקטיביים של כינון העיר על תילה לא היו בהכרח ממיטב השירה העברית, ועל הפער הזה, שבין ספ"רות יפה ומפעלים יפים כבר היטיב לכתוב עמוס עוז בספר מסותיו "באור ההכלת הצוה":

הלא זה מרגיז. אפילו בסערת המופעל הציוני כמעט שלא נולד אפוס אחד, פואמה גדולה אחת, דרמה אחת, ש-יספרו או יציגו או ישוררו בשמחה על חדות המפעל הזה — — — ביאליק בא לארץ-ישראל, ראה מה שראה, הכל משכו בשרוולו ותבעו ממנו שירה חד-שה, והוא שתק או לכל היותר השליך למחזורי פירורים מעין, "למי תודה ולמי ברכה / לעבודה ולמלאכה" —

אילו כתב שיקספיר מחזות על נאמר, הרחבת הצי ושיכלול דרכי התחבורה והתקדמות החקלאות באנגליה האלי-זבתנית, מי היה צופה היום במחזותיו? הלא הדרך הסלולה היא לעולם יפה יותר מן השיר על הדרך הסלר-לה —

אלתרמן, שידע כי שיר הלל על הולדת העיר והרהוב מתוך השממה, לא יתרה לעולם במראה הבנייה עצמו, מצא כמה וכמה דרכים להימלט מן הפאתוס ומן ה"מליצה", ואחת הדרכים היתה אל ההומור ואל הסאטירה.

תל-אביב — אולי יותר מכל עיר אחרת — "זכתה" למנה גדושה של שירי הומור וסאטירה. מרגע שקמה העיר, יצא שמה ברבים כעיר שעשועים, קלת-דעת, שלעומת ירושלים הרצינית וכיבדת-הדעת מצטיירת כעיר בילויים קלת-צעד, מין אודיסה ארצי-ישראלית, והתדמית גררה אחריה עשרות שירי הומור וסאטירה.

זלמן שניאור כתב שיר סאטירי ארוך "בתל-אביב", ובו תיאר את אירועי העיר ומוסדותיה. לעג לטעות בתיכנון גגו של בית-הכנסת המרכזי, שנותר בגילוי ראש, ללא כיפת בטון, בשל שגיאת המהנדס. ואביגדור המאירי כתב על "תל-אביב בנצח" ("בך כל שוטר: שומר ישראל / כל שופיר — מנהיג הדור"). וכמובן, אלתרמן, שכתב — למשל — לרגל חשיפת עיר ישראלית קדומה על גדות הירקון ב-1949: "וסיבת הצמרמורת היא קצת מיוחדת / לא רק שריד הקדומים / פה מצית בך שביב / אף לא עצם הגם, שהינה מוצאים חדר / בזמננו... ועוד בסביבות תל-אביב — — —".

אך לא רק כסאטירות יצא שמה של תל-אביב כצעירה קלת-דעת. בעוד משוררי חיבת ציון כדוגמת של"ג שרו על יפו כעל מהות נעלמה ונחשקת, כמי שמתרפקים על אשה אהובה, שטרם ידעה, כתבו טמקין וקמזון (שני משוררים שהירבו לכתוב על ירושלים) על תל-אביב הצעירה מנקודת-ראותם של קשישים, התמהים על משבותיה. "לא כבדה נשימתך בוג הערים / עוד רב המרחב סביב והשחקים ברים", כתב טמקין בהשתאות, ובכל זאת מעיבה על שירו קדרותו של סימטאות יפו, שכנתה המאיימת של העיר הצעירה, הברה וקלת-הצעד, הנוהרת לקראתו בלובן בתיה.

קמזון כתב: "תעוזה גיל ברחובותיך — — — וזה השם ענדו לך: תל-אביב / כעל צואר ביכרה סלה הגב". תל-אביב